

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Систематизовано підходи до сутності й структури соціального капіталу, проаналізовано вплив соціального капіталу на соціально-економічний розвиток та якість життя населення регіонів, визначено різні аспекти і напрямки цього впливу.

Approaches to essence and structure of social capital are systematized, influence of social capital on socio-economic development and life standards for people of regions is analysed, different aspects and directions of this influencing are definite.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальні мережі, соціально-економічний розвиток

Key words: social capital, social networks, socio-economic development

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. В умовах формування у нашій країні постіндустріального суспільства інтелектуальний капітал розглядають як головну рушійну силу цього процесу, як провідний фактор соціально-економічного розвитку. Без поширення інтелектуального капіталу в усі галузі виробництва неможливі становлення інформаційної економіки та інноваційний розвиток економіки регіонів. Виробництво і поширення знань в інформаційній економіці – провідні чинники економічного розвитку та якості життя населення. На формування інтелектуального капіталу регіону сильний і в деяких випадках неоднозначний вплив здійснює соціальний капітал. У високорозвинутих державах, де вже сформоване постіндустріальне суспільство, соціальний капітал розглядають як важливий чинник конкурентоспроможності й цілеспрямовано забезпечують його розвиток.

Від початку 1990-х років саме країни з розвинутою економікою активно розбудовували модель екологічної економіки та економіки знань. Вони почали масово виробляти нові знання, «екологічні» товари і послуги, а через кілька років ввели до своєї стратегії ще один продуктивний фактор розвитку – соціальний капітал. Тому нині це країни з добре гармонізованими складовими сталого розвитку: економічною, екологічною і соціальною. Вони наблизилися до моделі «розумного» суспільства, базованого на знаннях [6, с. 2].

Значну увагу науковці приділяють дослідженню соціального капіталу на індивідуальному рівні, а на регіональному чи національному рівні сутність соціального капіталу вивчена недостатньо. Теоретичні основи впливу соціального капіталу на соціально-економічний розвиток та якість життя населення регіонів поки що не досліджені. Виникає необхідність розроблення методологічних підходів до аналізу цього впливу.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми.

Першими поняття соціального капіталу використовували А. де Токевіль, Е. Дюркгейм, М. Вебер. Важлива роль у розробленні теоретичних засад соціального капіталу належить відомим ученим, як Л. Ханіфен, Дж. Якобз, Дж. Лорі, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма, П. Бурдье, М. Вулкок, А. Порстерс. Серед українських вчених значний внесок у дослідження соціального капіталу зробили О. Демків, Е. Гугнін, А. Чемерис, Н. Бусова, А. Колодій, Ю. Привалов, А. Бова, Ю. Саєнко, В. Чепак.

Проте вплив соціального капіталу на соціально-економічний розвиток регіонів і формування інтелектуального капіталу регіонів досліджений недостатньо. Є цікаві дослідження щодо ролі соціального капіталу в економічній діяльності індивіда, у різних аспектах суспільного життя. Але комплексної оцінки впливу соціального капіталу на

соціально-економічний розвиток регіонів у повному обсязі не здійснено.

Мета роботи. Метою статті є систематизація теоретичних підходів до сутності й природи соціального капіталу, методологічних основ дослідження його структури, характеристика його впливу на різні аспекти соціально-економічного розвитку та якість життя населення регіонів, виявлення ролі соціального капіталу у формуванні інтелектуального капіталу регіону.

Виклад основного матеріалу досліджень. Сутність соціального капіталу дуже неоднозначна, її досліджують і нині. Єдиного визначення соціального капіталу нема. Деякі вчені при розгляді соціального капіталу використовують теорію раціональних дій, де індивід контролює певні ресурси і прагне оволодіти іншими ресурсами, і соціальний капітал служить певним ресурсом, яким володіє індивід. Люди при взаємодії прагнуть максимізації індивідуальної корисності й використовують ресурси соціального капіталу для досягнення різних цілей. За такого підходу акценти зосереджені на інвестиційних стратегіях індивіда в умовах альтернативних можливостей використання часу [2, с. 27-30]. В політологічній літературі акцент робиться на соціальні і політичні інститути та норми. Одні вчені пов'язують концепцію соціального капіталу з широкими макроінституційними явищами, які ще називають "соціальними можливостями". Інші розглядають соціальний капітал у більш вузькому розумінні, яке зводиться до соціальних зв'язків і норм взаємної відповідальності або довіри [1, с. 70-74]. Таким чином вони визначають соціальний капітал через його функції – це сукупність певних зв'язків, якими володіє індивід, і які мають ряд загальних властивостей, є деякими аспектами соціальних структур і сприяють діяльності індивіда всередині даних структур. Специфікою соціального капіталу є віддзеркалення зв'язків між індивідами, що взаємодіють.

При такому підході до розгляду соціального капіталу довіра може розглядатися як прояв соціального капіталу (який у такому разі визначається як зв'язки і асоціативні норми) або як складова цінностей і норм, які формують соціальний капітал. Довіра є узагальненим показником багатьох поглядів, норм і цінностей, які лежать в основі соціальних взаємозв'язків. Кожну людину характеризує певний рівень довіри до інших людей і довіри інших до неї самої. Довіра може бути суттєвим показником надійності, хоча надійність залежить від безлічі чинників, включаючи взаємозв'язки, визнані цінності і норми. Можна виділити основні типи довіри: довіра між знайомими (сім'я, близькі друзі, колеги по роботі), довіра між незнайомими і довіра до певних суспільних інститутів.

Р. Патнем вважає, що соціальний капітал є продуктом успадкованої культури та норм поведінки і він закладений у взаємовідносинах більше, ніж в індивідах, будучи водночас ресурсом, який приносить користь суспільству. Проте, він може привести і до порушень нормального функціонування, якщо використовуватиметься однією групою проти інших [1, с. 92-96].

Зокрема, вчені пропонують такі визначення соціального капіталу:

Армстронг М.: Соціальний капітал – знання, які передаються і розвиваються через взаємовідносини між людьми. Соціальний капітал можна представити як сукупність горизонтальних зв'язків між людьми. Вони включають соціальні контакти і пов'язані з цим норми, які впливають на суспільство, продуктивність праці і добробут [3, с. 240].

Бурдье П.: Соціальний капітал – сукупність дійсних або потенційних ресурсів, які використовуються надійною мережею учасників або інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання [4, с. 68].

Патнем Р.: Соціальний капітал стосується зв'язків між людьми – соціальних мереж, норм взаємодії і довіри, що виникає в таких відносинах, тоді як фізичний капітал відноситься до фізичних об'єктів і людський капітал співвідноситься з властивостями окремих осіб [1, с. 83].

Коулман Дж.: Соціальний капітал визначається його функцією. Це не просто сутність, а безліч різних сутностей, що мають дві загальні характеристики: всі вони містять в собі той або інший аспект соціальної структури і всі вони посилюють певні дії

людей, що знаходяться в цій структурі [7, с. 125].

Визначення Всесвітнього Банку: Соціальний капітал – це інститути, відносини і норми, які формують якісно і кількісно соціальні взаємодії в суспільстві. Соціальна єдність служить визначальним чинником економічного процвітання і стійкого розвитку суспільства. Соціальний капітал є не просто сумою інститутів, що підтримують суспільство, а швидше об'єднуючим чинником, який утримує разом різні його частини.

Можна виділити такі основні підходи до природи соціального капіталу: підхід з точки зору об'єднань людей; мережевий; інституціональний та синергетичний. Підхід з точки зору об'єднань (Дж. Коулман) людей пов'язує соціальний капітал із різними об'єднаннями людей, асоціаціями, які і створюють соціальний капітал. Мережевий підхід (Р. Патнем, М. Грановеттер, А. Портес) розглядає вертикальні і горизонтальні зв'язки між людьми на різних рівнях взаємодії. При зміні добробуту людини потреби у внутрішніх і зовнішніх зв'язках змінюються. Інституціональний підхід (П. Бурдье, Т. Скокпол, С. Нек) розглядає вплив формальних інститутів як основний фактор формування соціального капіталу. Синергетичний підхід (М. Вулкок, П. Аванс) поєднує мережевий та інституціональний підходи. Для забезпечення суспільного прогресу необхідне партнерство суспільства, бізнесу і держави [2, с. 72-76].

Проведений нами аналіз поглядів різних дослідників (таблиця 1) приводить до висновку, що найчастіше вони розглядають лише окремі аспекти соціального капіталу. Цими аспектами є прагнення максимізації індивідуальної корисності, соціальні зв'язки і норми, знання та інформація. Також розглядаються часто тільки окремі рівні функціонування соціального капіталу: індивідуальний чи суспільний. Ми вважаємо ці підходи досить односторонніми і вузькими. Деякі вчені, розуміючи багатогранність поняття соціального капіталу, запропонували більш широке визначення. Наприклад, Коулман Дж. вважає, що соціальний капітал – це безліч різних сутностей. У визначенні Всесвітнього Банку вказано, що соціальний капітал є об'єднуючим чинником у суспільстві. Такі визначення виглядають неконкретними.

Таблиця 1

Погляди дослідників на соціальний капітал

Дослідники	Характеристики соціального капіталу		
	Сутність	Основні елементи	Рівень існування
Вулкок М.	прагнення максимізації індивідуальної корисності	Інвестиційні стратегії індивіда	індивідуальний
Патнем Р.	соціальні зв'язки і норми взаємної відповідальності	Довіра	суспільний
Армстронг М.	знання, які передаються і розвиваються через взаємовідносини між людьми	Знання	колективний (взаємовідносини між людьми)
Коулман Дж.	безліч різних сутностей	Соціальна структура, посилення дії людей	різні рівні

На відміну від інших дослідників соціального капіталу, ми пропонуємо визначення цієї категорії, яке враховує більшість існуючих аспектів функціонування соціального капіталу і дозволяє підійти до розкриття його структури. На нашу думку, **соціальний капітал – знання та інформація, які поширюються і розвиваються через взаємовідносини між людьми, а також сукупність самих соціальних взаємовідносин.** Із даного визначення зрозуміло те, що соціальний капітал розглядається у двох взаємодоповнюючих аспектах: 1) знання та інформація; 2) соціальні зв'язки.

Крім того, представлене трактування наближує нас до вирішення основної методологічної проблеми дослідження – вимірювання різних аспектів соціального капіталу через розробку інтегрального показника, який дозволить визначити соціально-економічну ефективність соціальних зв'язків для розвитку національної економіки. При цьому важливо враховувати сучасні тенденції перетворення ринкової економіки із

врахуванням циклічності її розвитку.

Ми поділяємо думку сучасних авторів (Онікієнко В.В., Ємельяненко Л.М.) щодо дослідження "феномену соціального капіталу через вивчення процесів його формування, визначення закономірностей та особливостей розвитку соціальних відносин на різних рівнях реалізації економічної активності та забезпечення синергетичного ефекту у суспільстві" [9, с.].

Не зважаючи на велику кількість наукових досліджень, пов'язаних із соціальним капіталом, залишаються питання, які розкриті недостатньо і потребують подальшого дослідження. Серед них – структура соціального капіталу. На даний момент дослідниками соціального капіталу не було комплексно визначено його структуру, яка би охоплювала усю його багатогранність. На нашу думку, доцільно виділити наступні складові соціального капіталу: **соціальне середовище, соціальні мережі, доступ до систем зв'язку**. Дана структура необхідна для того, аби мати схему для підбору показників, що характеризуватимуть соціальний капітал.

Соціальне середовище включає норми взаємодії, які існують у суспільстві. Найбільш суттєві характеристики соціального середовища – рівень довіри у суспільстві, рівень злочинності, готовність до взаємодопомоги. Соціальні мережі є структурною основою соціального капіталу. Вони включають різноманітні об'єднання людей – як формальні, так і неформальні. Бурхливий розвиток інформаційних технологій (насамперед – інтернету) створює широкі можливості для формування і функціонування соціальних мереж, що включають географічно розподілені групи і велику кількість людей. Доступ до систем зв'язку визначає фізичні можливості індивіда для комунікації, участь у тих соціальних мережах, які недоступні для безпосереднього контакту.

Соціальний капітал як важливий чинник конкурентоспроможності нації здійснює вплив на соціально-економічний розвиток та якість життя населення регіону. При розгляді цього впливу необхідно врахувати важливий аспект: соціальний капітал залежить від суспільного середовища і водночас впливає на нього. З однієї сторони, суспільні та інституціональні умови визначають можливості для функціонування соціального капіталу. А з іншої, соціальний капітал індивідів формується завдяки особистій комунікації і впливає на формування суспільних та інституціональних умов. Варто згадати і про вплив науково-технічного прогресу на соціальний капітал, що є дуже значним. Нові інформаційні технології здійснюють прямий і непрямий вплив на свідомість людини, зміну системи цінностей. Нові засоби комунікації прискорюють процес створення великих соціальних мереж.

Розглядаючи значення соціального капіталу для суспільства, варто сказати, що він дозволяє людям чи об'єднанням людей простіше вирішувати свої проблеми. Норми взаємної відповідальності і взаємозв'язку допомагають забезпечити відповідну вимогам колективу поведінку. При відсутності довіри і взаємозв'язків, що забезпечують взаємні поступки, відсутня впевненість в адекватній поведінці інших людей, і люди в цій ситуації не будуть співпрацювати. Цінності формальних і неформальних соціальних груп проявляються у соціальному капіталі і підвищують ефективність їх діяльності, дозволяють досягати власних цілей. Соціальний капітал часто формується у різних видах діяльності, яка не здійснюється з метою розвитку соціального капіталу. Оскільки учасники взаємодії не одержують і не усвідомлюють повною мірою своїх вигод, виникає проблема недостатності інвестицій у соціальний капітал. В результаті виникає дисбаланс між інвестиціями в комерційні організації і в неприбуткові організації [7, с. 131]. Доступ до інформації і вплив через соціальні зв'язки можуть приносити приватну вигоду окремим особам і в деяких випадках можуть бути використані для посилення своїх переваг.

На індивідуальному рівні поняття "соціальний капітал" передбачає очікувану віддачу від інвестицій в соціальні відносини. Індивіди вступають у соціальні відносини і включаються в соціальні мережі для отримання прибутку. Основою прибутку можуть стати наступні ресурси, які виникають завдяки соціальним зв'язкам і дозволяють

підвищити ефективність економічної діяльності:

1) Доступ до інформації. Доводиться стикатись із такими проблемами, як недосконалість та односторонність інформації і, відповідно, високі затрати на отримання повної, достовірної і об'єктивної інформації. Соціальні зв'язки в певному середовищі і на певних ієрархічних рівнях надають індивіду корисну інформацію, недоступну з інших джерел.

2) Соціальні зв'язки з людьми, які мають в своєму розпорядженні ресурси і реальну владу, сприяють вирішенню різних питань на користь власника цих зв'язків і надають додаткові переваги.

3) Соціальні зв'язки індивіда сприймаються як можливості, що забезпечують доступ до певних соціальних ресурсів. І ці ресурси підвищують цінність людини для тих, хто взаємодіє з нею.

На корпоративному рівні можна простежити вплив соціального капіталу на ефективність роботи підприємства. У зовнішніх зв'язках підприємства довіра включає впевненість у надійності, чесності і компетентності інших учасників взаємодії. Довіра, що втілюється у встановлених зв'язках, стає джерелом прибутку підприємства, оскільки сприяє спрощенню взаємодії з партнерами, зниженню витрат на переговори, усуненню різних бюрократичних процедур.

Довірчі відносини між економічними агентами можна розглядати як важливу конкурентну перевагу промислових підприємств Німеччини, Японії і Італії. Покупці і продавці встановлюють довгострокові відносини співпраці і взаємних зобов'язань, які базуються на довірі і зв'язках, що багато разів повторюються. Ділові зв'язки, що охоплюють маркетинг, навчання, науково-дослідні розробки, приносять вигоду в довгостроковому періоді завдяки зниженню сукупних витрат, обміну інформацією і встановленню санкцій за опортуністичну поведінку. В деяких галузях (наприклад, виробництво предметів споживання – одяг, взуття та інше) колосальні переваги в економії часу можуть бути отримані завдяки обміну інформацією і своєчасному врахуванню змін вимог споживачів [12, с. 38].

Зв'язки і норми взаємодій всередині підприємства можуть сприяти командній роботі, підвищувати її ефективність і якість, покращувати обмін інформацією і знаннями. Співпраця між працівниками і керівництвом розглядається як основний чинник, що зумовив високу конкурентоспроможність японських компаній. В американських компаніях кожен працівник прагне добитися індивідуального успіху і тому приховує свої знання від колег. В Японії ж вважають, що успіх може бути досягнутий тільки командою, а не окремим працівником, тому кожен прагне поділитися всім, що знає і уміє сам, з колегами.

Величезне значення для розвитку наукомісткого виробництва має взаємодія підприємств із освітніми установами. Яскравим прикладом впливу соціального капіталу на зростання продуктивності праці в регіоні є Силіконова долина у США, де на базі співпраці підприємців і учених був створений всесвітньо відомий центр передових технологій. Успіх цього центру був досягнутий в першу чергу завдяки формальній і неформальній співпраці виробничих і науково-дослідних компаній, що працюють в регіоні [13, с. 174-177].

Розвиток і ефективне використання соціального капіталу на рівні підприємства дозволить підвищити конкурентоспроможність українських підприємств усіх галузей. Адже зараз в Україні існують серйозні проблеми соціальних взаємовідносин на підприємствах, де поширені недовіра до керівників і колег по роботі, абсолютне переважання особистих інтересів та інші негативні явища.

На рівні регіону чи держави соціальні зв'язки і довіра відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку, і соціальний капітал є одним із основних чинників інноваційного розвитку держави і регіонів.

Саме соціальний капітал забезпечує єдність людей у регіоні чи державі,

усвідомлення себе однією нацією із спільними проблемами і завданнями. Соціальний капітал формується на рівні комунікації між окремими людьми і здійснює вплив на формування умов життєдіяльності суспільства. Ці умови є середовищем, в якому відбуваються соціально-економічні процеси. Соціальний капітал держави як основа соціальної безпеки є важливим фактором національної безпеки. Глобалізація розширює його значення як ресурсу, необхідного для сталого розвитку та міжнародної безпеки. Отже, соціальний капітал забезпечує стабільність і певну еволюційність розвитку суспільства.

Соціальний капітал виступає особливим ресурсом, який, взаємодіючи з іншими видами капіталу (природним, людським, фінансовим), впливає на соціально-економічний розвиток регіону через соціальні, культурні, інституційні, політичні та інші умови. На думку Р. Патнема соціальний капітал подвоює переваги від інвестування у фізичний та людський капітал [1, с. 92]. Цей факт вимагає особливої уваги до інвестицій у соціальний капітал, так як інвестиції в інші види діяльності можуть виявитись неефективними без належного рівня розвитку соціального капіталу.

Управління соціальним капіталом на регіональному чи національному рівні дозволяє певною мірою контролювати соціальні процеси, усувати соціальні конфлікти і таким чином забезпечувати національну безпеку.

Досвід країн, які на початку 90-х років разом з Україною розпочали реформування економіки, свідчить, що значний рівень довіри до влади та громадська активність населення у довгостроковій перспективі підвищують рівень соціально-економічного розвитку внаслідок зниження трансакційних витрат на здійснення господарської діяльності, усунення бюрократичних процедур. Довіра, в тому числі й довіра до влади як прояв дієвості соціального капіталу, є одночасно і причиною, і наслідком, і запорукою успіху нормального функціонування як економіки, так і соціальних аспектів життя. [6, с. 2].

В сучасній науковій думці пропонуються й альтернативні підходи до ролі соціального капіталу в соціально-економічному розвитку регіону, відповідно до яких вищий рівень розвитку соціального капіталу відповідає більш низькому економічному розвитку. Вплив соціального середовища на соціально-економічний розвиток регіону не можна визначити як прямий вплив, цей вплив – опосередкований. Фактор соціального середовища може не завжди проявлятися, якщо, наприклад, інші фактори визначають низький рівень соціально-економічного розвитку регіону. Часто високий рівень розвитку соціального капіталу спостерігається в країнах і регіонах, де складна соціально-економічна ситуація. Неформальний сектор часто найпотужніший в бідних країнах; саме там і виникли найвідоміші приклади успіхів неформальних інститутів (наприклад, піонер мікрокредиту – бангладешський банк “Грамін”) [12, с. 38].

Соціальний капітал також має негативні прояви у суспільстві. Прикладами негативної співпраці людей є злочинні та екстремістські організації. В Україні і багатьох інших державах тісні соціальні зв'язки представників бізнесу і владних структур сприяють корупції і відповідно незаконному накопиченню матеріальних ресурсів окремими власниками, а соціальні проблеми при цьому залишаються поза увагою.

В результаті соціальних взаємовідносин у суспільстві виникає ряд побічних ефектів, які негативно впливають на соціальне середовище (наприклад, завищені вимоги до людини, обмеження свободи). І завдання держави та різних об'єднань людей – усунути ці ефекти, тобто очистити соціальне середовище від небажаних явищ.

Дослідження негативних проявів соціального капіталу важливе для розробки стратегії інвестування у соціальний капітал, яка повинна виключати сприяння розвитку негативного соціального капіталу.

Якщо коротко охарактеризувати тенденції розвитку соціального капіталу України, потрібно назвати проблему довіри, яка і забезпечує соціальну інтеграцію в суспільстві. В Україні не вистачає довіри між роботодавцями та працівниками,

партнерами по бізнесу. Дуже слабка довіра населення до ринкових інститутів. Це створює серйозні перешкоди для подальших соціально-економічних реформ. Особливо гостро нестача довіри проявляється у сфері трудових відносин.

Висновки. Отже, соціальний капітал – знання та інформація, які поширюються і розвиваються через взаємовідносини між людьми, а також сукупність самих соціальних взаємовідносин. Соціальний капітал виступає особливим ресурсом, який, взаємодіючи з іншими видами капіталу, впливає на соціально-економічний розвиток регіону через створені ним умови.

Очевидно, що соціальний капітал впливає на соціально-економічний розвиток та якість життя населення регіону через велику кількість аспектів, і цей вплив часто буває багатоплановий, залежить від багатьох факторів. Узагальнивши різні аспекти, можна виділити такі **напрямки впливу соціального капіталу на соціально-економічний розвиток та якість життя населення регіону:**

- 1) доступ людей до інформації через соціальні зв'язки; а інформація, як відомо, є одним із найважливіших ресурсів у сучасних умовах;
- 2) покращення роботи підприємств завдяки утвердженню принципів довіри всередині підприємства і у відносинах із партнерами;
- 3) інтеграція людей у регіоні чи державі, зниження рівня злочинності та інших негативних соціальних явищ завдяки соціальному капіталу, що є одним із базових моментів для соціально-економічного розвитку.

Значний рівень розвитку соціального капіталу прискорює соціально-економічний розвиток регіону. Тому формування стратегії розвитку держави вимагає врахування впливу соціального капіталу як важливого фактора економічного зростання.

Література

1. Putnam, R. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon Schuster, New York.
2. Woolcock, M. (1999), "Social Capital: The State of the Notion"
3. Армстронг М. Стратегическое управление человеческими ресурсами / Н.В. Гринберг (пер.с англ.). — М. : ИНФРА-М, 2002. — 327с.
4. Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. — 2002. Т.3. - № 5. - С. 60-74.
5. Грішнова О.А. Людський розвиток: Навч. посібник / Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. — К. : КНЕУ, 2006. — 308с.
6. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку // «Дзеркало тижня». — 2006. — № 19, С. 22.
7. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. — 2001. № 3. — С. 122-139.
8. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій / За ред. Е.М. Лібанової / Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України/. — К., 2006. — 355 с.
9. Онікієнко В.В., Смельяненко Л.М. Соціальний капітал нації: методологічні проблеми дослідження сфер економічної взаємодії // Український соціум. — 2009. — №3 (). — С. -
10. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соціальних досліджень, Держкомстат України; За ред. Л.М. Черенко. — К.:ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. — 428 с.
11. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / За заг. ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. — 2-ге вид. доповн. і переробл. — /РВПС України НАН України/. — Черкаси: Брама-Україна, 2006. — 620 с.
12. Стрельникова Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л.В. Стрельникова // Общественные науки и современность. — 2004. — № 2. — С. 33–41.
13. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М. : АСТ : Ермак, 2004. — 730 с.